

Kłoczowski, Jerzy

Kwerenda polska w archiwach watykańskich w 1962 roku

Przegląd Historyczny 55/2, 257-266

1964

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JERZY KŁOCZOWSKI

Kwerenda polska w archiwach watykańskich w 1962 roku

W historiografii polskiej od dawna doceniano znaczenie materiałów przechowywanych w archiwach watykańskich dla dziejów ojczystych, zarówno średniowiecznych jak i nowożytnych. Wyrazem tego była przede wszystkim systematyczna, zakrojona na długą metę praca ekspedycji rzymskiej Akademii Umiejętności. Niestety w ostatnich dziesiątkach lat prace polskie w archiwach watykańskich czy rzymskich miały charakter przedsięwzięć coraz bardziej, rzecz można, dorywczych i przypadkowych¹. Nie ulega wątpliwości, że rozpoczęcie na nowo planowej i zakrojonej na szerszą skalę eksploatacji archiwaliów rzymskich jest jednym z poważnych zadań stojących aktualnie przed nauką polską. Badacze wszystkich okresów historii Polski są tą sprawą poważnie zainteresowani. Nowa ekspedycja polska pracować będzie w warunkach innych, aniżeli ekspedycja rzymska Akademii Umiejętności, tak intensywnie działająca zwłaszcza u schyłku XIX stulecia. Z jednej strony poważnie poprawił się od tego czasu stan uporządkowania i inwentaryzacji zasobów watykańskich², z drugiej mikrofilm pozwala na znacznie szybszą pracę, zaoszczędzając znużonego kopiowania. Niejednorodność i rozproszenie bogatych materiałów dotyczących spraw polskich w zasobach watykańskich sprawia jednak, iż osobista kwerenda dobrze zorientowanych historyków odgrywa tu, niezależnie od technicznych ułatwień, rolę podstawową. Wiadomo zresztą dobrze, chociażby z doświadczeń ekspedycji Akademii Umiejętności, iż często poszukiwania źródeł dotyczących określonych kwestii czy związanych z daną osobą,

¹ Początki ekspedycji rzymskiej AU sięgają lat 1885—1886 kiedy to z ramienia Komisji Historycznej W. Abraham i B. Dembiński udali się na pierwszą, systematyczną kwerendę dla średniowiecza i okresu XVI—XVII wieku. Por. *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich, a szczególnie w Archiwum Watykańskim*, „Archiwum Komisji Historycznej” t. IV, Kraków 1888, s. 45 nn. (B. Dembiński), oraz tamże t. V, Kraków 1889, s. 33 nn. (W. Abraham). Próba (z lukami, niestety) zestawienia prac i wydawnictw źródłowych polskich opartych o archiwalia watykańskie u W. Meysztowicza, *Repertorium bibliographicum pro rebus polonicis Archivi Secreti Vaticani*, Vaticani 1943. Podstawowe wydawnictwo polskie oparte na materiałach watykańskich, *Monumenta Poloniae Vaticana*, zatyżymało się, jak wiemy, na tomach VII (fasc. II w 1950 r.) i VIII (fasc. I w 1939—46 r.). Materiały rękopiśmienne pozostałe po ekspedycji Akademii Umiejętności tzw. „Teki Rzymskie”, przechowywane są dziś w Zakładzie Dokumentacji PAN. Por. powielany *Opis zbiorów rękopiśmiennych przechowywanych w Zakładzie Dokumentacji w Krakowie* z. II, *Teki Rzymskie, Hosiana*, opracował Wł. Bandura, Kraków 1959. Powstaje pytanie, w jakiej mierze materiały te stanowią dziś podstawę do prac wydawniczych, czy nawet poprawnego wykorzystania w pracach monograficznych. Potrzeba co najmniej skolacjonowania wydaje się oczywista, ale przede wszystkim cały nacisk nowych ekspedycji rzymskich musi iść niewątpliwie w kierunku zdobywania jak największej ilości mikrofilmów. Te mikrofilmy, a nie rękopisy, stanowią też będą podstawę prac edytorskich na nowo podjętych.

² K. A. Fink, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, Rom 1951.

np. nuncjusza, prowadzą do konieczności poszerzenia kwerendy poza nie tylko właściwe Archiwum Watykańskie czy archiwa różnych kongregacji, ale także rzymskie czy nawet włoskie. Doświadczenie, praktyka badawcza, odgrywają tu wraz z dobrą znajomością epoki rolę szczególnie doniosłą.

Program nowej, zespołowej kwerendy polskiej wymaga gruntownego przedyskutowania w oparciu o bogate doświadczenia zarówno polskie, jak i zagraniczne. W tym miejscu pragnę jedynie podać informację o kwerendzie przeprowadzonej w archiwach watykańskich w latach 1959 oraz 1962 przez pracowników naukowych środowiska historycznego KUL. Sądę, że kwerenda ta przyniosła nie tylko konkretne wyniki w liczbie ponad 10 tysięcy klitek mikrofilmów przywiezionych do kraju, ale dała także ważne doświadczenia i praktykę dla historyków. Dadzą się one wykorzystać przy następnych ekspedycjach które, jak mniemamy, będą odtąd kontynuowane przez naukę polską w sposób coraz bardziej planowy i systematyczny.

Punktem wyjścia przeprowadzanej przez zespół lubelski kwerendy była chęć wykorzystania archiwalnych względnie łatwo uchwytnych w całości materiałów, które dałyby się następnie wykorzystać m. in. w prowadzonych pracach nad geografią historyczną chrześcijaństwa polskiego³. W czasie pobytu w Rzymie w październiku 1959 r. przeprowadziłem w tym kierunku poszukiwania wstępne w archiwach watykańskich. Zwróciłem też uwagę na centralne archiwa rzymskie zakonów działających w Polsce, ale udało mi się przeprowadzić dokładniejszą kwerendę jedynie w centralnym archiwum dominikańskim⁴. W nawiązaniu do wyników kwerendy z października 1959 r. dr Ludomir Bieńkowski i mgr Wiesław Müller przeprowadzili w okresie od

³ J. Kłoczowski, *Główne typy źródeł do geografii historycznej kościoła w Polsce*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL t. XII, 1962, s. 81 nn. Por. o programie badań polskich nad geografią historyczną kościoła w Polsce: J. Kłoczowski, *Prace nad Atlaselem Historycznym kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” t. VI, 1958, z. 5, s. 259—274, a ostatnio na szerszym tle prac i programów międzynarodowych tenże, *Rozwój i problematyka badań nad geografią historyczną kościoła katolickiego*, „Roczniki Humanistyczne” t. XI, 1962, z. 2, s. 5—93. W ramach prac Międzynarodowego Komitetu Nauk Historycznych (*Comité Internationale des Sciences Historiques*), w których Polska bierze aktywny udział, Międzynarodowa Komisja Porównawczej Historii Kościelnej (*Commission Internationale d'Histoire Ecclésiastique Comparée*) powołała w 1955 r. specjalną podkomisję kartograficzną z zadaniem przygotowywania atlasu historycznego chrześcijaństwa. Program polski związany jest więc w pewnym stopniu z tą międzynarodową inicjatywą. Został też przychylnie przyjęty na obu ostatnich posiedzeniach podkomisji w Sztokholmie w 1960 r. i w Getyndze w 1961 r. Por. uwagi M. Schmidta, *Probleme, Aufgaben und Möglichkeiten kirchengeschichtlicher Kartographie*, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae (Congrès de Stockholm)*, Louvain 1961, s. 158 nn. oraz powielane sprawozdanie z sesji podkomisji w Getyndze w 1961 r., gdzie na s. 84—99 ogłoszono niemieckie tłumaczenie mego artykułu z 1958 r.

⁴ Zawiera ono głównie materiały późniejsze z XVIII i XIX wieku, jak to sygnalizował już B. Dembiński, op. cit., s. 98 n. Przygotowuję obecnie sprawozdanie z przeprowadzonej kwerendy. Byłoby rzeczą pożądaną, aby archiwa poszczególnych zakonów w Polsce uzupełniły swe zasoby o mikrofilmy materiałów dotyczących Polski, a znajdujących się w klasztorach poza Polską. Niektóre z zakonów już rozpoczęły tę akcję z największym dla nauki pożytkiem. Współpraca z rozbudowującymi się coraz intensywniej instytucjami historycznymi poszczególnych wielkich zakonów może tu oddać wielkie usługi, nic jednak nie może zastąpić kwerendy własnej polskich badaczy. Przeprowadzenie takiej kwerendy polskiej co najmniej w centralnych archiwach zakonnych pozostaje w dalszym ciągu ważnym postulatem.

lutego do grudnia 1962 r. systematyczne badania w archiwach watykańskich, koncentrując uwagę na trzech rodzajach źródeł, a mianowicie na relacjach biskupów polskich przesyłanych od schyłku XVI wieku do Rzymu, na tak zwanych procesach informacyjnych prowadzonych przed nominacjami biskupimi oraz na ankiecie nuncjusza w Polsce G. Garampiego (1772—1776), przeprowadzonej przez niego w celu uzyskania możliwie dokładnego, rzecz można, statystycznego obrazu kościoła polskiego. W wyniku żmudnej pracy uzyskaliśmy w postaci mikrofilmów prawie w całości trzy wyraźnie określone zasoby źródłowe. Posiadane aktualnie przez Zakład Historii KUL mikrofilmy relacji biskupich obejmują poza trzema diecezjami całość sprawozdań nadsyłanych przez biskupów polskich do Rzymu do pierwszych dziesiątków XIX w. i przechowywanych do dziś w Archiwum Kongregacji Soborowej. W zbiorach mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL znajdują się też od kilku lat mikrofilmy ponad 500 procesów informacyjnych dotyczących biskupów polskich. Systematyczna kwerenda L. Bieńkowskiego pozwoliła na uzupełnienie tych zasobów. W ten sposób w zbiorach wspomnianego Ośrodka oraz Zakładu Historii KUL znajdują się dziś w całości mikrofilmy procesów informacyjnych przechowywanych w rzymskim Archiwum Kongregacji Konsystorza. Wreszcie wśród materiałów tak zwanej nuncjatury warszawskiej, składających się na archiwum tejże nuncjatury utworzone w drugiej połowie XVIII w., odnaleziono i zmikrofilmowano odpowiedzi na ankietę nuncjusza Garampiego rozesłaną do wszystkich zakonów na obszarze Polski. I ten zespół zmikrofilmowanych źródeł stanowi określoną całość.

Zanim ukażą się przygotowywane opracowania źródłoznawcze charakteryzujące zawartość i znaczenie trzech wymienionych wyżej kategorii źródeł, warto podać już teraz krótką informację i zasygnalizować możliwość wykorzystania nowych źródeł dla prac naukowo-historycznych we wszystkich chyba działach naszej dyscypliny.

RELACJE BISKUPIE

Zgodnie z bullą papieża Sykstusa V z 1585 r. biskupi katoliccy zobowiązani zostali do nadsyłania do Rzymu regularnych sprawozdań ze stanu swych diecezji. Biskupi polscy nadsyłać mieli takie sprawozdania co cztery, a następnie co pięć lat⁵. W rzeczywistości terminy te nie zawsze były z różnych względów ściśle przestrzegane, nie mniej sama instytucja przetrwała po dzień dzisiejszy. W ramach prac ekspedycji Akademii Umiejętności zwrócono uwagę na najstarsze relacje biskupów polskich, a L. Boratyński ogłosił o nich obszerny komunikat⁶. W okresie międzywojennym ks. T. Długosz przygotowywał wydanie relacji pochodzących z biskupstw wschodnich przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. W 1937 r. ukazał się tom zawierający relacje biskupów lwowskich. Przepadł niestety skutkiem wydarzeń wojennych 1939 r. tom z relacjami diecezji: smoleńskiej, inflanckiej, kijowskiej, kamienieckiej oraz

⁵ K. A. Fink, op. cit., s. 119 n.; S. Przygodzki, *Bulla papieża Sykstusa V „De visitandis liminibus apostolorum” i stanowisko wobec niej biskupów polskich*, „Collectanea Theologica” t. XIII, 1932, s. 293—323; T. Długosz, *Biskupia visitatio liminum*, tamże t. XIV, 1933, s. 173—249, 273—388.

⁶ L. Boratyński, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji*, Sprawozdania AU, 1916, nr 5.

unickiej metropolii kijowskiej. Druk tego tomu był już prawie ukonczony. W kilku pracach T. Długosz wykorzystał częściowo zgromadzony przez siebie materiał⁷.

Relacje na kilku czy nawet kilkunastu stronicach obejmują materiał bardzo różnorodny. Punktem wyjścia była, trzeba pamiętać, chęć orientowania się w realizacji na terenie diecezji postanowień soboru trydenckiego. Stąd do dziś jeszcze znajdują się relacje w Kongregacji Soborowej, powołanej specjalnie do kontroli tej realizacji w 1564 r. W 1725 r. wydana została specjalna instrukcja dla opracowywania relacji, obowiązująca aż do początków XX w. Znaczną część sprawozdań biskupich zajmują dane statystyczne i krótkie informacje dotyczące diecezji, instytucji kościelnych na jej obszarze, kapituł, parafii, klasztorów. Miasto biskupie i katedra opisywane są zwykle dokładniej. Niektóre relacje podają np. nawet liczbę kleru czy zakonników znajdujących się przy poszczególnych kościołach i klasztorach miasta. Nie ma tu jednak jakiegoś bardziej jednolitego schematu podawania wiadomości i stąd niekiedy dane dość niespodziewane, jak np. próby szacowania ogólnej liczby katolików na obszarze diecezji. Oto, przykładowo biorąc, biskup krakowski w sprawozdaniu otrzymanym przez Kongregację 27 stycznia 1668 pisze, iż diecezja jego *non amplius habet quam mille triginta ecclesias parochiales, in quibus animae ad curam parochorum spectantes in universum numerantur octies centum millia*. Obok opisu i statystyki, sprawy szczególnie aktualne dla danego czasu znajdują w relacjach poważne odbicie. Wydaje się, iż postawa i tendencje biskupa, a dalej chęć przedstawienia się w najlepszym świetle w Rzymie znajdują w tych częściach relacji szczególne odzwierciedlenie. Skargi i bolączki odczuwane przez biskupów polskich w ich rządach diecezją, powtarzające się niekiedy z zadziwiającą stałością, jak w odniesieniu do zakonników, czasem zaś znamienne dla krótszych okresów, jak np. sprawa herezji do połowy XVII w., wprowadzają nas głębiej w wiele wewnętrznych spraw i konfliktów społeczności katolickiej w Polsce. Biskupi wypowiadają w relacjach swe opinie w sprawach bardzo różnych, niekiedy ogólniejszej natury, jak np. w kwestii żydowskiej w Polsce w XVIII w. Potrzebne są bliższe badania dla stwierdzenia, w jakim stopniu konkretne teksty relacji są dziełem osobistym danego biskupa, w jakim zaś środowiska jego pomocników w zarządzie diecezją i własnej w tym zakresie tradycji biskupstwa. Ocena wiarygodności różnorodnych danych wymaga oczywiście w pierwszym rzędzie skonfrontowania relacji z innymi typami źródeł odnoszących się do danych spraw, a czasem wprost ze źródłami, na których podstawie relacje pisano. Niezależnie od wiarygodności, relacje wydają się przedstawiać jedyne w swoim rodzaju, znakomite źródło naświetlające linie polityki kościelnej biskupów. Zważywszy na doniosłość roli biskupów w życiu nie tylko kościelnym, ale i ogólnym w Polsce przedrozbiorowej, wydaje się z wielu względów rzeczą słuszną,

⁷ T. Długosz, op. cit., s. 5, zapowiada publikację w 4 tomach całości relacji dotyczących biskupstw polskich. *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595—1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937. Por. też informację o wydaniu innych relacji: T. Długosz, *Wartość relacji biskupów polskich jako źródła historycznego*, Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego KUL t. XII, 1962, s. 89—92. Z innych prac T. Długosza wymienimy tu: *Seminaria duchowne we wschodniej Polsce do 1800 r.*, „Collectanea Theologica” t. XVI, 1935; *Biskupi polscy XVII i XVIII w.*; obsada, dyspensy, taksy, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. V, 1959, z. 2, s. 73—98.

aby podjąć pełną publikację wszystkich tekstów relacji biskupów polskich do połowy XIX w. Przystępujemy też w środowisku lubelskim do takiej pracy.

Dla pierwszej informacji o całokształcie materiału relacyjnego podaję niżej tabelę uwidaczniającą ilość i czas powstania posiadanych przez nas (w czerwcu 1963) w Lublinie mikrofilmów relacji biskupich dla 15 diecezji Polski przedrozbiorowej. Wykaz ten opiera się wyłącznie na kwerendzie w Archiwum rzymskiej Kongregacji Soborowej. W archiwach krajowych odnajdujemy niekiedy kopie relacji wysyłanych do Rzymu⁸. Nie można wykluczyć możliwości zachowania kopii relacji, które nie dochowały się dotąd w Rzymie. W związku z tym pragniemy zwrócić się tą drogą do historyków i archiwistów polskich z prośbą o sygnalizowanie nam wiadomości o rękopisach relacji noszących inne daty, aniżeli podane w tabeli. Pełną publikację relacji rzymskich pragnęlibyśmy bowiem poszerzyć i o te ewentualne relacje, których w Rzymie już dziś nie ma. Tabela poniższa nie obejmuje relacji diecezji lwowskiej, wileńskiej, łuckiej i kijowskiej. 15 relacji lwowskich z lat 1595—1794 opublikował w całości T. Długosz. W czasie kwerendy 1962 r. archiwista Kongregacji Soborowej nie mógł odnaleźć, jak oświadczył L. Bieńkowskiemu i W. Müllerowi, sprawozdań z diecezji przedrozbiorowych wileńskiej i łuckiej. Do czerwca 1963 r. nie nadeszły też zamówione mikrofilmy z relacjami dotyczącymi przedrozbiorowej diecezji kijowskiej. W sumie więc aktualny stan posiadania mikrofilmów przedstawia się następująco:

Diecezja	Liczba relacji	Lata ⁹
Bakowska	1	1659
Chełmińska	16	1597, 1607, 1635, 1642, 1674, 1686, 1702, 1727, 1743, 1752, 1764, 1773, 1778, 1784, 1790, 1794
Chełmska	22	1594, 1597, 1611, 1625, 1639, 1644, 1650, 1653, 1664, 1684, 1717, 1725, 1729, 1740, 1743, 1749, 1754, 1758, 1763, 1770, 1787, 1792
Gnieźnieńska	15	1612, 1621, 1633, 1644, 1649, 1671, 1681, 1685, 1731, 1746, 1755, 1782, 1789, 1838, 1841
Inflancka	7	1705, 1710, 1725, 1732, 1746, 1750, 1758
Kamieniecka	9	1606, 1612, 1619, 1623, 1632, 1638, 1684, 1728, 1749
Krakowska	14	1625, 1639, 1644, 1650, 1667, 1689, 1716, 1731, 1751, 1756, 1765, 1807, 1828, 1833
Płocka	20	1595, 1598, 1602, 1605, 1614, 1630, 1636, 1649, 1665, 1677, 1717, 1728, 1733, 1744, 1753, 1757, 1778, 1786, 1823, 1828
Poznańska	15	1612, 1616, 1622, 1632, 1640, 1712, [1730—32], 1744, 1750, 1763, 1783, 1787, 1791, 1817,

⁸ Por. np. dla Krakowa: T. Bober, *Stan diecezji krakowskiej w świetle relacji biskupich w XVII—XVIII w.*, „Polonia Sacra” t. I, 1948, s. 373 n.

⁹ Daty podane niżej wymagają jeszcze niekiedy bliższego sprecyzowania, nie łatwo bowiem zawsze określić i rozróżnić daty napisania relacji i jej późniejszych losów w Rzymie.

Przemyska	15	1640, 1647, 1648, 1653, 1660, 1666, 1673, 1685, 1710, 1723, 1749/50, 1757, 1803, 1818, 1830
Smoleńska	5	ok. 1645, ok. 1652, ok. 1747, 1757, 1761
Warmińska	20	1604, 1610, 1617, 1640, 1650, 1658, 1664, 1669, 1675, 1701, 1717, 1727, 1745, 1751, 1757, 1762, 1765, 1800, 1831, 1847
Włocławska	17	1599, 1607, 1615, 1621, 1625, 1633, 1639, 1644, 1650, 1685, 1705, 1726, 1731, 1746, 1769, 1781, 1843
Wrocławska	17	1603, 1607, 1613, 1618, 1620, 1650, 1667, 1678, 1709, 1739, 1749, 1755, 1773, 1777, 1777, 1800, 1850
Zmudzka	11	1625, 1646, 1664, 1748, 1755, 1761, 1767, 1773, 1783, 1788, 1793.

PROCESY INFORMACYJNE

Procesy informacyjne, przechowywane w Archiwum Kongregacji Konsystorza, uzupełniają w pewnym zakresie dane zawarte w relacjach biskupów. Kongregacja zwana konsystorską utworzona została w ramach zasadniczej reorganizacji Kurii Rzymskiej przeprowadzonej przez Sykstusa V (1585—90). Jej zadaniem było przygotowanie materiałów na posiedzenia Konsystorza, czyli kardynałów obradujących pod przewodnictwem papieża. W szczególności chodziło tu o sprawy personalne, np. nominacje kardynałów czy biskupów. Dążono do zdobycia informacji o kandydacie przed jego nominacją względnie potwierdzeniem nominacji¹⁰. Odbywało się to drogą tak zwanego procesu informacyjnego, prowadzonego najczęściej przez nuncjusza. W toku procesu zdobywano dokumentację i przesłuchiowano kilku świadków w kwestiach dotyczących tak osoby kandydata, jak i wchodzącego w grę biskupstwa. W Polsce procesy informacyjne prowadzili także, obok nuncjuszy, arcybiskupi gnieźnieńscy. Najbardziej interesującą, ważną i obszerną częścią akt procesu są zeznania świadków. Jednym z pierwszych postulatów badawczych odnośnie do polskich akt procesów informacyjnych jest ustalenie stosowanego w nich kwestionariusza pytań stawianych świadkom. Świadcami tymi bywali tak duchowni jak i świeccy, z reguły wybitni dygnitarze. Tak np. 14 i 15 kwietnia 1600 nuncjusz przesłuchał w sprawie przeniesienia biskupa łuckiego Bernarda Maciejowskiego na wakującą po śmierci Radziwiłła stolicę krakowską następujących 7 osób: biskupów kamienieckiego i chełmińskiego, wojewodę nowogrodzkiego, kanclerza krakowskiego, kanclerza litewskiego, marszałka dworu litewskiego, starostę radzyńskiego. Pytania o stan diecezji dotyczyły przede wszystkim stosunków kościelnych, wielkości diecezji, miasta biskupiego, liczby kleru, klasztorów, seminariów, wierności ludności dla kościoła katolickiego itd. Zawsze też pytano o stan dochodów biskupstwa. W przypadku przenoszenia biskupa z diecezji do diecezji, zadawano również pytania odnoszące się do sytuacji w biskupstwie aktualnie po-

¹⁰ K. A. Fink, op. cit., s. 62 nn. Por. też rozdział V pracy J. Grzywacza, *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960, poświęcony właśnie procesowi informacyjnemu.

siadany przez kandydata. W szczególności chodziło o ocenę jego dotychczasowych rządów.

Odpowiedzi na stawiane pytania są ważne nie tylko z punktu widzenia zawartych w nich wiadomości rzeczowych, ale także jako wyraz opinii i stopnia znajomości sytuacji określonych osób i środowisk. Charakterystyczne są zastrzeżenia, czynione nierzadko przez zeznających, iż w takim a takim punkcie nie są dostatecznie poinformowani, iż rzeczy dobrze sobie nie przypominają. Czasem i taki brak informacji może być bardzo znamieny. Oto odnotowano np. w protokole zeznania Jana Lipskiego, prepozyta krakowskiego, kantora gnieźnieńskiego, kanonika sandomierskiego i sekretarza królewskiego, złożonym wobec arcybiskupa gnieźnieńskiego w 1630 r. w sprawie stanu kościoła krakowskiego: *cum non sit informatus, eo quod in aula Sac. Reg. Mtis semper maneat, non fuit interrogatus*.

Procesy informacyjne biskupów polskich odnajdujemy w kolejnych tomach akt przechowywanych w Archiwum Kongregacji Konsystorza. Korzystanie ułatwia wygodny inwentarz znajdujący się w sali indeksów Archiwum Watykańskiego, gdzie zestawiono protokoły procesów według biskupstw. Ekspedycja nasza z 1962 r. przejrzała vol. 10—233 z lat 1588—1830, rejestrując materiał pod kątem skontrolowania i uzupełnienia zasobu mikrofilmów, znajdujących się już w posiadaniu wspomnianego wyżej Ośrodka Bibliotek, Muzeów i Archiwów Kościelnych przy KUL¹¹. W wyniku tych poszukiwań przekazano do zmikrofilmowania 81 akt procesów z tego okresu czasu. Można przyjąć, iż posiadamy obecnie w Lublinie w postaci mikrofilmów całość materiału procesów informacyjnych biskupów polskich dla lat 1588—1830, znajdującego się w rzymskiej Kongregacji Konsystorza. W sumie chodzi tu o około 629 akt procesów, obejmujących nieraz po kilkadziesiąt stron zapisów. Jest to materiał stosunkowo różnorodny i obszerny. Jego wydanie w całości nie wydaje się, na razie przynajmniej, celowe i możliwe. Myślimy jednak o publikacji bardzo szczegółowej informacji o zawartości poszczególnych protokołów, wykazach świadków i ich zeznaniach. Procesy przynoszą przecież dane o bardzo istotnym znaczeniu dla biografii licznych dygnitarzy dawnej Rzeczypospolitej, jak i stosunków panujących we wszystkich diecezjach polskich w ciągu dłuższego okresu czasu. Opublikowana informacja o zawartości procesów musi być na tyle dokładna, aby łatwo zorientowała badaczy różnych okresów i tematów, w jakim stopniu mogą liczyć na dane naszego źródła i gdzie mogą je szybko odnaleźć.

ANKIETA NUNCJUSZA GARAMPIEGO

Działalność Giuseppe Garampiego jako nuncjusza w Polsce w okresie pierwszego rozbioru (1772—76) czeka dotąd na opracowanie. Konieczność takiego opracowania sygnalizował już przed laty uczestnik ekspedycji rzymskiej Akademii Umiejętności, Maciej Lorent, zwracając mię-

¹¹ B. Kumor, *Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL nr 1*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. VI, 1963, s. 94—144, podaje diecezjami wykaz posiadanych przez Ośrodek procesów biskupów obrządku rzymsko-katolickiego (numery katalogu od 263 do 811, co daje w sumie 548 procesów).

dzy innymi uwagę na istniejący, i dodajmy, do dziś nie wydany, dziennik czynności Garampiego właśnie w okresie polskiej nuncjatury¹².

Jednym z mniej powszechnie znanych a ważnych aspektów działalności Garampiego w Polsce była chęć zdobycia możliwie gruntownej orientacji w historycznej i aktualnej sytuacji kraju i chrześcijaństwa polskiego. Pamiętać trzeba, że Garampi (1725—1792) był znakomitym na swój czas historykiem-erudyta¹³. W 1751—1772 r. pełnił obowiązki prefekta Archiwum Watykańskiego, rozwijając na tym stanowisku niezwykle energiczną i owocną działalność. Wraz z grupą swych współpracowników podjął on między innymi wielką akcję sporządzania indeksu do ważniejszych zasobów watykańskich. Rezultaty tej pracy, uporządkowane w pewnym stopniu rzeczowo i chronologicznie, tworzą dziś tzw. Schedario Garampi w znanej dobrze wszystkim historykom pracującym w Archiwum Watykańskim sali indeksów Archiwum. Schedario obejmuje 125 ogromnych tomów *in folio*. Indeksowanie miało być wstępem do opublikowania wielkiego dzieła, zakrojonego w projektach Garampiego na 22 tomy, w których przedstawiono by według ustalonego planu historię i aktualną sytuację wszystkich diecezji chrześcijaństwa.

Oderwany z Archiwum Watykańskiego w 1772 r. na placówkę polską, Garampi nie zrezygnował ze swych planów erudycyjnych i w miarę możliwości poświęcał im swój czas. W Warszawie dziełem jego było uporządkowanie, a właściwie zorganizowanie nieistniejącego dotąd archiwum nuncjatury. Nadto podjął on planowy wysiłek zgromadzenia dokumentacji historyczno-statystycznej na drodze zarówno kwerendy erudycyjnej, jak i ankiet, korespondencji, lektury itd. W pracy tej znajdował Garampi pomoc u najbardziej oświeconych ludzi swego czasu w Polsce, u króla, H. Kołłątaja i innych. W sali indeksów Archiwum Watykańskiego znajduje się dziś pod nr 190—191 dwutomowy „Index rerum praecipue ecclesiasticarum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae“, sporządzony w 1776 r. przez Garampiego. Podtytuł dany przez autora dobrze oddaje charakter dzieła: „Dum in eodem Regno Apostolicae Sedis munere fungeretur, horis subcesivis, ex tabularis pontificis Almae Urbis et Nuntiaturae Polonicae, atque ex pluribus scriptoribus excerptit, collegit, alphabetico ordine duobus voluminibus digessit, atque usui suorum in officio successorum dedicavit A. D. 1776“.

Cały wysiłek erudycyjno-dokumentacyjny Garampiego w Polsce zasługuje na specjalne zbadanie. Ułatwia go dziś opracowany i opublikowany w 1944 r. przez W. Meysztowicza inwentarz akt nuncjatury warszawskiej¹⁴, w których to aktach różnorodne materiały gromadzone z inicjatywy uczonego nuncjusza zajmują wiele miejsca. Spośród materiałów gromadzonych drogą ankietową wyróżnia się jednolitością ankietą dotyczącą zakonów na całym obszarze Polski łącznie z ziemiami zabranymi w wyniku pierwszego rozbioru. Każdy zakon dostarczył miał nuncjuszowi pisemnej odpowiedzi na przedstawiony kwestionariusz. Chodziło przede wszystkim o dokładne liczby dotyczące domów i zakon-

¹² M. Loret, *Dwa nuncjusze w Warszawie za Stanisława Augusta — Garampi i Archetti*, „Biblioteka Warszawska” t. IV, 1905, s. 47—60; tenże, *Przyczynek do pobytu nuncjusza Garampiego w Warszawie*, KH XX, 1906, s. 502—511. Bibliografię prac o Garampi zestawia W. Meysztowicz, *De archivo nuntiaturae varsoviensis, Vaticani* 1944, s. 24—30.

¹³ Por. J. Kłoczowski, *Rozwój i problematyka badań nad geografją historyczną kościoła katolickiego*, „Roczniki Humanistyczne” t. XI, 1962, z. 2, s. 12 n.

¹⁴ W. Meysztowicz, *De archivo*.

ników, rodzaje działalności klasztorów, organizacje zakonu. Celem pierwszorzędnym ankiety było wyraźnie zorientowanie się w aktualnej sytuacji klasztorów w Polsce. Odpowiedzi dają szczególnie cenny wgląd w strukturę osobową poszczególnych domów, prowincji, kongregacji. Skrupulatnie podaje się wszędzie liczby zakonników-kapłanów, kleryków i konwersów. Ważne też są dane o zajęciach zakonników, liczbie profesorów, kaznodziejów, spowiedników, kapelanów itd. Punkt ankiety dotyczący udziału zakonników w duszpasterstwie parafialnym wiąże się z bardzo starym antagonizmem kleru świeckiego i zakonnego, w którym arbitraż nuncjatury zdaje się odgrywać w XVII i XVIII wieku rolę szczególnie dużą. Sprawozdania ze stanu majątkowego w postaci przede wszystkim ogólnych wykazów dochodów i rozchodów znajdujemy głównie w klasztorach starych, opartych o dobra ziemskie. Oto np. opactwo w Sulejowie ocenia swe dochody w złotych na 21 359, a rozchody na 22 313. Opat Witowa liczy 16 055 zł dochodu, z czego 8042 z propinacji własnej klasztoru i 15 882 rozchodu. W szczegółowym sprawozdaniu gospodarczym tenże opat nie omieszkał zresztą podnieść, że w czasie ostatniej konfederacji klasztor zapłacić musiał kontrybucję wojskom rosyjskim, polskim i pruskim na łączną sumę 43 532 zł 28 gr.

Niektóre odpowiedzi na ankietę wychodzą poza sytuację aktualną. Cystersi np. podają w porządku alfabetycznym wykaz opactw należących w 1774 r. do kongregacji polskiej dodając przy każdym informację historyczną o czasie powstania i osobie fundatora. Nie rzadko dołączano do ankiety materiał dodatkowy, np. drukowane reguły, konstytucje czy tzw. schematyzmy, zawierające imienne wykazy zakonników według klasztorów.

Istnieją ślady zbierania przez Garampiego podobnych materiałów statystycznych także i dla diecezji. Oto np. wykaz kościołów łacińskich diecezji chełmskiej z dołączoną listą kanoników katedry i kolegiaty zamojskiej oraz liczbami: około 82 tysiące dusz świeckich, 150 kapłanów, 8 kleryków w seminarium, 320 zakonników, 40 zakonnice. Na tym samym terenie liczono trzykrotnie większą liczbę parafii greckich. Zdaje się, że ankietę diecezjalną, jeśli nawet istniała, nie była tak systematycznie przez nuncjusza egzekwowana jak zakonna.

Materiały zgromadzone przez Garampiego nie zostały dotąd wykorzystane w sposób bardziej systematyczny w naszej nauce. Loret opublikował ongiś bez komentarza tabelę statystyczną zestawioną przez Garampiego dla zakonów w oparciu o wyniki ankiety¹⁵. W okresie międzywojennym prace nad ankietą zakonną prowadził ówczesny profesor uniwersytetu wileńskiego, Cz. Falkowski, ale nagromadzone materiały przepadły następnie całkowicie¹⁶. W czasie kwerendy w 1962 r. L. Bieńkowski i W. Müller przejrżeli systematycznie w poszukiwaniu materiału ankietowego odpowiednie serie akt zespołu Nunziatura di Varsavia (Ordini Regulari vol. 107—135 AA oraz Vescovadi e Diocesi vol. 136—149 AA). Wszelkie materiały statystyczne dotyczące zakonów i biskupstw polskich zostały zarejestrowane i zmikrofilmowane. Zarejestrowano również i zmikrofilmowano korespondencję Garampiego dotyczącą jego ankiety.

¹⁵ M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II 1772—1784*, Kraków—Warszawa 1910.

¹⁶ Por. notatkę ks. Cz. Falkowskiego, „Nasza Przeszość” t. V, 1957, s. 290.

Podjęta już została w naszym środowisku próba krytycznego opracowania ankiety Garampiego. Wydaje się, iż stosunkowo bardzo jednolita w swym charakterze próba nuncjusza nadaje się do opublikowania w całości w formie przejrzystych tabel. Zarazem materiały zgromadzone dają znakomitą podstawę do ujęć kartograficznych w skali tak ogólnokrajowej, jak i regionalnej czy nawet poświęconej jednemu miastu.

*

Przed ekspedycją 1962 r. postawione zostało ściśle określone zadanie zarejestrowania i zmikrofilmowania materiałów stanowiących, jak widzimy, całości w pewnym sensie zamknięte, nadające się do publikacji w tej czy innej formie, ale zarazem wzajemnie się uzupełniające. Mikrofilm pozwolił na ogromne przyspieszenie prac w stosunku do warunków, w jakich pracowały poprzednie ekspedycje polskie. W małym stopniu dotknięto w toku pracy najobszerniejszych zasobów archiwów watykańskich, uznanych już w programach ekspedycji Akademii Umiejętności za najważniejsze z polskiego punktu widzenia, a mianowicie średniowiecznych dokumentów oraz akt nuncjatury polskiej stanowiących część archiwum Sekretariatu Stanu¹⁷. Nie może ulegać wątpliwości, że kontynuowanie wysiłków poprzednich generacji historyków polskich w tym zakresie jest rzeczą konieczną. Mimo wszelkich ułatwień technicznych chodzi tu jednak o pracę zakrojoną na długą metę, o żmudną i rozległą kwerendę. Dlatego też wydaje się, iż nie rezygnując z tej pracy winniśmy zwrócić więcej uwagi aniżeli to czyniono poprzednio na teksty określone i nadające się od razu do naukowego wykorzystania dla ważnych i ogólniejszych celów badawczych. Nie warto chyba postępować wyłącznie chronologicznie, od papieża do papieża czy od nuncjusza do nuncjusza, ale obok tego dostarczać od razu warsztatom historyków potrzebnych im materiałów zestawionych według innych kryteriów, np. tematycznych czy też proveniencyjnych. Oczywiście, koordynacja wszelkich wysiłków polskich w zakresie planowej eksploatacji archiwów watykańskich pozostaje postulatem podstawowym, bo z całą pewnością nie stać nas na luksus roboty podwójnej, czy chociażby prowadzonej na własną rękę bez porozumiewania się z innymi. Dlatego niech mi wolno będzie zakończyć to sprawozdanie apelem do wszystkich historyków polskich podejmujących kwerendę w archiwach watykańskich, byśmy dążyli do najszybszego i możliwie pełnego informowania o wynikach naszych poszukiwań i podawania ich do wiadomości i użytku ogółu historyków.

¹⁷ Katalog opublikował P. S a v i o, *De actis nuntiaturae Poloniae quae partem archivi Secretariatus Status constituunt, Vaticani 1947.*